

ПРОБЛЕМА ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ФОРМИ РЕПРЕСИВНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПАНУВАННЯ У ЯКОСТІ ПРОВІДНОГО МОТИВУ ТВОРЧОСТІ Г. МАРКУЗЕ

У даній статті аналізуються феномени «одновимірного мислення та поведінки», «конформізму» та «підкорення», «технологічної раціональності» та «репресивного придушення», описані філософом та політичним мислителем Гербертом Маркузе в його роботах «Одновимірна людина. Дослідження ідеології Розвинутого Індустріального Суспільства» (1964) та «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955); особливий акцент робиться на співвідношенні цих понять із проблематикою підкорення особи владному впливу; простежується зв'язок із концептами, що розглядалися Дж. Оруелом, зокрема у творі «1984».

Ключові слова: *одновимірне мислення, конформізм, підкорення, технологічна раціональність, репресивний контроль, Г. Маркузе, Дж. Оруел.*

В данной статье анализируются феномены «одномерного мышления и поведения», «конформизма» и «подчинения», «технологической рациональности» и «репрессивного подавления», описанные философом и политическим мыслителем Гербертом Маркузе в его работах «Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества» (1964) и «Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда» (1955); особый акцент сделан на соотношении этих понятий с проблематикой подчинения личности властному влиянию; прослеживается связь с концептами, которые рассматривались Дж. Оруэллом в работе «1984».

Ключевые слова: *одномерное мышление, конформизм, подчинение, технологическая рациональность, репрессивный контроль, Г. Маркузе, Дж. Оруэлл.*

This article deals with the phenomena of the 'one dimensional thinking and behaviour', the 'conformism' and 'subjection', 'the technological rationality' and the 'repressive suppression' which are described by the philosopher and political thinker Gerbert Marcuse in his works 'One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society' (1964) and 'Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud' (1955); the main stress is done on the correlation of these concepts with the problems of person's subjection to the authority influence; the connection with the concepts of '1984' by G. Orwell's is retraced.

Key words: *one dimensional thinking, conformism, subjection, technological rationality, repressive control, G. Marcuse, G. Orwell.*

Існує розповсюджена думка, що людина та людська культура невпинно йдуть еволюційним шляхом до підкорення нових обривів, ставлячи перед собою неймовірні цілі і досягаючи їх неймовірними темпами. Мабуть, ніхто не буде сперечатися, що у ХХ столітті розвиток людської цивілізації не просто значно пришвидшився, а відбувався небаченими до цього часу темпами.

Проте підкорюючи все нові висоти й удосконалюючи технічні засоби, які, на перший погляд,

роблять наше життя більш легким, ми почали втрачати щось незмірно важливіше. Наше існування не ставало простішим, а спрощувалось, уніфікувалось; людські індивідуальності все частіше стали підпадати під стандарти та шаблони... Нові життєві реалії створили новий тип людини, а проблеми відчуження та знеособлення породили нові способи контролю та засоби підкорення на мікро- та макрорівнях, в тому числі й у політичному житті. Чи варте нове суспільство втрати людиною людської самості,

чи є у нас можливість змінити хід подій і яким саме чином?

Перелічені питання ще у середині ХХ століття стали предметом розгляду одного з відомих класиків Франкфуртського інституту соціальних досліджень Герберта Маркузе. Саме їм присвячені основні його роботи та на поставлені наріжні запитання він намагається дати відповідь. Аналіз зв'язку феноменів підкорення особи владному впливу із концептами одновимірного мислення та поведінки, конформізму та технологічної раціональності, досліджуваними даним автором, являє собою основну *проблему дослідження даної статті*.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте в даному випадку нас цікавлять саме праці Г. Маркузе, зокрема «Одновимірна людина» [1] та «Ерос та цивілізація» [2], які і стали основною *джерельною базою* для аналізу питань, поставлених у статті. Серед вітчизняних дослідників, які започаткували критичний аналіз даної проблеми, можна назвати, перш за все, М. Самардака [4] та В. Добриніна [5], тоді як закордоном ці питання розглядалися в даному аспекті Д. Келлером [7] та К. Фуком [6].

Метою статті є визначити специфіку розгляду феноменів «підкорення», «конформізму», «одновимірного мислення та поведінки» тощо у працях Г. Маркузе в контексті підкорення особи владному впливу.

Варто зауважити, що у даній статті акцент робиться саме на кореляції феноменів, які досліджуються Г. Маркузе, із проблемами підкорення особи як психологічного за своєю природою прагнення до приналежності вищій силі та добровільної відмови від власної індивідуальності та унікальності, згоди на «добровільне рабство».

Перш за все, слід розглянути загальні відомості про самого автора. Герберт Маркузе народився в 1898 році в Берліні. Отримавши вищу філософську освіту в Берлінському та Франкфуртському університетах, став асистентом одного із засновників екзистенціалізму М. Хайдеггера. Вже у своїх перших наукових статтях він виказує спроби «нового прочитання» творів Карла Маркса. Почавши працювати у Франкфуртському інституті соціальних досліджень, Маркузе стає одним із його провідних діячів і залишається таким до 1969 року, до фактичного розпаду інституту. Численні праці Маркузе виконуються на концептуальних засадах, розроблених цим інститутом («неомарксизм», «критична теорія суспільства» тощо) [4, с. 7].

Продовжуючи розвивати позиції теоретиків франкфуртської школи, Герберт Маркузе підкреслює, що сучасна західна культура, з її перевагами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття і безпеки існування породжує репресивну терпимість всіх членів буржуазного суспільства, їх одновимірність і проінтегрованість у всі суспільні відносини.

У книзі «Ерос та цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955 р.) Маркузе критикує сучасне суспільство і заперечує таку культуру, головною функцією якої він вважає

поневолення індивіда через подавлення його природних інстинктів, підсвідомих потягів та потреб.

У роботі «Одновимірна людина. Дослідження ідеології Розвинутого Індустріального Суспільства» (1964) він продовжує розвивати цю проблему і показує, як індустріальне суспільство, створюючи високий життєвий рівень, зв'язує руки всіх опозиційних сил. У цьому суспільстві відбувається не тільки техніко-технологічне, але і духовне нівелювання. Влада над природою, раціонально організоване виробництво й управління призводять до того, що виникає суспільство споживачів, а класичні, описані ще К. Марксом взаємостосунки між буржуазією і пролетаріатом, перестають здійснювати революціонізуючий вплив на розвиток людства [5, с. 188].

Він зазначає, що метою такого суспільства є збільшення потужності виробництва, нарощування технологічних м'язів, проте в цій схемі знеособлюється індивід та його індивідуальність. Губиться його значущість і велич, натомість виникає почуття безсилля та апатії, втрачається прагнення до активних змін та творчої самореалізації, яке часто розчиняється у одноманітності.

Виникає нова соціальна реальність – суспільство споживачів, які стали одновимірними і проінтегрованими в існуючі суспільні відносини. На думку Г. Маркузе, в сучасному суспільстві немає інших суспільних сил, які можуть почати боротьбу проти суспільства, окрім тих, які відчують себе маргіналами. Це – третя сила в сучасній європейській культурі. Ця нова сила – це молодь і люди гетто. Слідом за Т. Адорно і М. Хоркхаймером, він повторює, що все, існуюче в сучасному західному суспільстві – помилкове і все це необхідно зруйнувати [5, с. 188].

Проте, на думку Г. Маркузе, чим більш реальною стає можливість звільнення, тим сильнішою є необхідність репресії, оскільки це дозволяє уникнути розпаду сталого порядку. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може послабити репресію, вона обертається проти індивідів і перетворюється на **спосіб контролю**. Тоді ж, коли індивіди не зайняті продуктивною працею, контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля і розваг, за допомогою формування непотрібних (хибних, репресивних) потреб – словом, за допомогою маніпулювання свідомістю. Але тепер і саме **панування** перестає бути індивідуальною функцією і також **стає самоціллю**, функцією цілого, системи інститутів, що задовольняють і контролюють потреби індивідів [2, с. XVI].

Людина стає *одновимірною*, тобто такою, як задано «суспільством споживання». Тут усі ресурси спрямовані на відтворення людини одновимірної свідомості, *людини, котра внутрішньо невелика, котра вважає еталоном мислення і поведінки міркування, що нав'язується зовні* [4, с. 9]. Тобто базовими характеристиками «нової» людини стають уніфікованість та знеособленість, через що вона

фактично позбавляється можливості чинити ефективний опір маніпулятивному владному впливу.

Таким чином, за Г. Маркузе, основою саморегулювання сучасної індустріальної цивілізації є вже не репресія, не придушення потягів і потреб більшості, але **формування (преформування) стандартних, помилкових потреб**, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства, потреб, які він називає репресивними. Тим самим індивід позбавляється основи (як онтологічної, так і моральної), на якій він міг би розвинути автономію, а тим більше здатність протистояти цілому, внаслідок чого формується модель одновимірної мислення і поведінки.

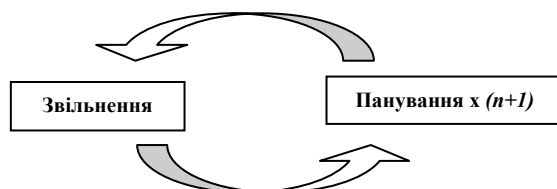
У рамках існування у такому суспільстві ще однією визначальною рисою соціального характеру індивіда стає конформність та схильність до добровільного підкорення суспільному та владному впливу, адже «...цілком байдуже, чим забезпечується зростаюче задоволення потреб: авторитарною або неавторитарною системою. В умовах рівня життя, що підвищується, непокоєра системі здається соціально безглуздою» [1, с. 2]. І, що найважливіше, свобода перестає бути безперечним ідеалом та цінністю, адже «така ситуація знижує споживчу вартість свободи; немає сенсу наполягати на самовизначенні, якщо кероване життя оточене зручностями і навіть вважається «гарним» життям» [1, с. 64].

У найбільш розвинених державах форми суспільного контролю настільки засвоєні індивідами та включені на практично підсвідомому рівні до сфери власних інтересів, що це робить можливим

попередження виникнення різних форм індивідуального протесту або ж вплив на нього вже на початковій стадії виникнення. У той же час «інтелектуальна й емоційна відмова *слідувати разом зі всіма* представляється як свідчення неврозу і безсилля» [1, с. 13].

В одновимірної людини характер усвідомлення світу також зазнає змін. Автор називає це Щасливою Свідомістю, тобто переконанням в тому, що дійсне – розумне і що система продовжує виробляти блага, що і є, на його думку, віддзеркаленням **нового конформізму** [1, с. 109], породженого переходом технологічної раціональності в соціальну поведінку.

Логічним є те, що вищезазначений новий тип конформізму справляє відповідний вплив і на особливості панування та підкорення у політичній та соціальній системах, адже «те, що починалося як підкорення силі, скоро ставало *«добровільним рабством»*, співпрацею з метою відтворення суспільства, що робить рабство все більш щедро винагороджуваним і приємним» [2, с. 296]. Оскільки мова йде про «сублімоване рабство», воно не тільки не відчувається і не усвідомлюється як таке, але навпаки, сприймається як свобода, переживається як повнота життя, осмислюється як природня реалізація єдиного можливого способу існування. Таким чином, задоволення, що формується з метою пристосування, породжує **підкорення** [1, с. 98]. Отже, можемо підсумувати, що ілюзорна свобода призводить до нових форм соціального впливу та контролю і на зміну звільненню приходить «удосконалене» панування» [2, с. 64] (рис. 1).

(за Г. Маркузе)

Рис. 1. Чергування стадій звільнення / панування у ході філогенезу

Саме тому Маркузе робить важливий висновок, що «починаючи з повстань рабів у стародавньому світі і до соціалістичної революції, боротьба пригноблених завжди закінчувалася встановленням нової, «поліпшеної» системи панування. *Прогрес здійснювався шляхом вдосконалення ланцюгів*» [2, с. 88-89].

Надзвичайно важливим поняттям для усвідомлення глибинної сутності конформізму як подавленого розуміння дійсності є поняття **«автономії»** у сенсі самостійності та незалежності мислення та поведінки індивіда щодо оточуючої дійсності. Г. Маркузе зазначає, що судження індивіда мають цінність лише за однієї умови: «право на остаточну відповідь у питанні, які потреби істинні і які хибні, належить самим індивідам, – але тільки на остаточну, тобто у такому разі і тоді, коли вони *вільні* настільки, щоб дати *власну* відповідь. До тих пір, поки вони позбавлені **автономії**, до тих пір, поки їх свідомість – об'єкт навіювання і

маніпулювання (аж до глибинних інстинктів) – їх відповідь не може вважатися такою, що належить їм самим» [1, с. 8-9].

Свідомість, для якої все менш характерною є автономія, зводиться до функції координування індивіда з цілим. Це координування здійснюється настільки успішно, що «індивід відчуває себе швидше щасливим, ніж нещасним» [2, с. 103], зокрема внаслідок використання специфічних прийомів, таких, як, наприклад, *гармонізація* – вимушена терпимість, поглинання негативного позитивним, що згладжує відмінність між раціональною видимістю та ірраціональною дійсністю, і таким чином, допомагає примиритися з нею.

Подібна ситуація призводить до виникнення нових форм **ескапізму**, ніби слідує поради Семюела Беккета: «Не чекай, поки на тебе почнуть полювати, щоб сховатися...» [1, с. 318]. У цьому аспекті можна провести паралель із аналогічною проблемою автоматизму та конформності, розроб-

люваною Е. Фроммом, який так само приділяв велику увагу цьому явищу у формі втечі від свободи.

Отже, характеризуючи нові форми конформізму та підкорення, які панують в одновимірному суспільстві за Г. Маркузе, можна виділити як ключову проблему те, що у даному випадку критерієм соціальної важливості та цінності індивіда тепер стають **стандартизовані уміння й пристосованість** як згода (свідома чи несвідома) на добровільне підкорення, а не *автономія поглядів і особиста відповідальність*.

Одним з ключових концептів у роботах Г. Маркузе постає **технологія як форма репресивного контролю**. В основі сучасної індустріальної цивілізації лежить *технологічна раціональність*, адже «ніколи раніше суспільство не мало у своєму розпорядженні такого багатства інтелектуальних і матеріальних ресурсів і, відповідно, ніколи раніше не знало такого обсягу панування суспільства над індивідом» [1, с. XI].

Не заперечуючи корисних аспектів, які дає людству технологічний прогрес, Г. Маркузе наполягає на тому, що нівелювання протилежності приватного та публічного існування, індивідуальних та соціальних потреб, яке стає наслідком розвитку апарату виробництва, призводить до того, що технологія «служить встановленню нових, більш дієвих і більш приемних форм **соціального контролю** і соціального згуртування» [1, с. XIX]. Все це призводить до того, що технологічна раціональність під маскою достатку та прогресу

визначає не тільки необхідні уміння або установки, а й також індивідуальні потреби та устремління, поглинаючи таким чином всі альтернативи. Тоді «стає очевидним політичний характер технологічної раціональності як основного *засобу удосконалення панування*, що створює цілком тоталітарний універсум, в якому суспільство і природа, тіло і душа утримуються у стані постійної мобілізації для захисту цього універсуму» [1, с. 25], внаслідок чого «світ виявляє тенденцію до перетворення на матеріал для тотального адміністрування, яке поглинає навіть адміністраторів» [1, с. 222].

Г. Маркузе розглядає феномен репресії (придушення) як історичне явище, оскільки ефективне підкорення інстинктів репресивному контролю нав'язується не природою, а людиною. Прабатько як архетип панування кладе початок ланцюгової реакції поневолення, бунту і знов нав'язуваного панування, яка розгортається в історію цивілізації. Але, починаючи з першого доісторичного відновлення панування, що послідувало за першим бунтом, зовнішнє придушення одержує підтримку зсередини: несвободний індивід інтроєціює своїх панів та їхнє розпорядження усередину свого психічного апарату. Тепер боротьба проти свободи відтворює себе в душі людини як самопридушення пригніченого індивіда, що у свою чергу забезпечує збереження панів та їх інститутів [2, с. 6-7]. За наданою картиною підкорення репресивному контролю ми можемо створити умовну схему історичної еволюції форм панування та підкорення (рис. 2).

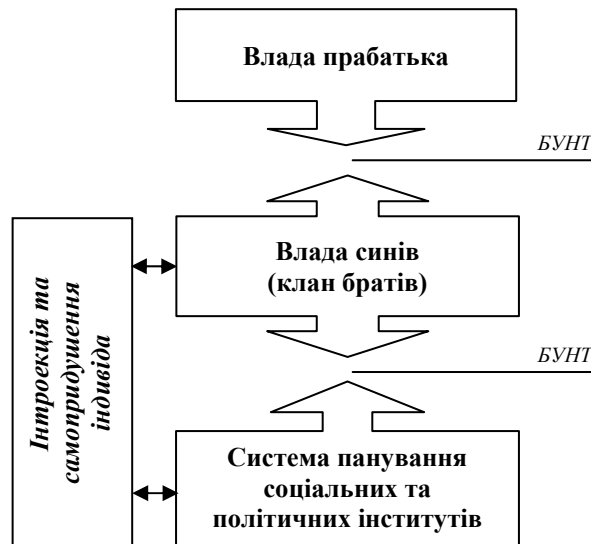

Рис. 2. Схема історичної еволюції форм панування та підкорення

Отже, можна констатувати, що наукове підкорення природи технікою використовується для наукового підкорення людини. Техніка у сучасному індустріальному суспільстві стала ефективною *формою соціального контролю* і, таким чином, отримала суспільно-політичне, тобто ідеологічне, значення і являє собою сукупність одновимірних елементів «репресивного управління».

Надзвичайно цікавими є погляди Г. Маркузе на значення мови та особливостей використання

таких її властивостей, як функціоналізованість, скороченість й уніфікованість для формування моделі одновимірного мислення. Саме відповідне визначення понять формує герметичний універсум дискурсу. «В результаті ми бачимо вже знайому *оруелівську мову* («мир – це війна» і «війна – це мир» і т. п.), яка властива не тільки терористичному тоталітаризму. І те, що політична партія, яка спрямовує свою діяльність на захист і зростання капіталізму, називається «соціалістичною», деспо-

тичний уряд «демократичним», а сфабриковані вибори «вільними», – явище і мовне, і політичне, яке набагато старше за Оруела» [1, с. 116].

Як бачимо, автор сам проводить паралелі із творчістю відомого англійського письменника Дж. Оруела, зокрема із його працею «1984». Дійсно оруелівське «дводумство» (Війна – це мир; Свобода – це рабство; Незнання – сила) являє собою яскраву ілюстрацію того, що «мова тепер не тільки відображає форми контролю, але сама стає **інструментом контролю** навіть там, де вона повідомляє не накази, а інформацію, де вона вимагає не покори, а вибору, не підкорення, а свободи» [1, с. 134].

Оруел зазначав, що основною характеристикою новоязу як специфічного терміна є те, що він покликаний «**не розширити, а звузити горизонти думки**, і побічно цій меті служило те, що вибір слів зводили до мінімуму» [3, с. 181]. Саме цій меті і слугує уніфікована мова герметизованого дискурсу Маркузе.

Як Оруел, так і Маркузе приділяли увагу дегенерації мови та істини у сучасному політичному дискурсі і відкрили важливі аспекти політичної лінгвістики. Вони підкреслювали примат масової комунікації у політиці та шлях, яким політичний дискурс деградував у гру образів, що призвело до падіння рівня істинності та чесності у політичних дебатах. Цей аналіз забезпечив потужні засоби для розвитку критики мови та політики сучасності.

Однак існує й головна різниця між особливостями використання мови та способами мислення Оруела та Маркузе. Оруел є практиком англійської мови «здорового глузду» та прихильником емпіризму, який постійно виступав за використання більш простої, чистої, звичайної мови. Маркузе, зі свого боку, постійно критикував позитивізм, емпіризм, «здоровий глузд» та звичайну філософію мови з точки зору марксистсько-гегелівської діалектики та високо-теоретичних способів мислення, характерних для критичної теорії Франкфуртської школи [7].

Таким чином, визнаючи, що Маркузе правий щодо необхідності та корисності використання теоретичної мови, все ж є певні обмеження щодо цієї стратегії й Оруел надає корисні корективи щодо чіткості та прямоти вираження думки. «Велика відмова» Маркузе здається правильною політичною відповіддю тенденціям, що ведуть до тоталітаризму в теперішньому, і у той же час нам неможна забувати про увагу Оруела до форм політичної репресії та зростаючої загрози тоталітаризму [7]. Отже, ми можемо продовжувати вивчати Оруела та Маркузе як досить різних політичних мислителів

із деякими спільними цілями та важливими відмінностями.

Таким чином, у своїх роботах («Одновимірна людина. Дослідження ідеології Розвинутого Індустріального Суспільства» (1964) та «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда») Г. Маркузе стверджує, що сучасне індустріальне суспільство за своєю природою конформічне. У своїй основі воно складається з маніпуляторів і маніпульованих і в ньому немає сил, що протистоять маніпуляції. Формування стандартних хибних потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства робить людей одновимірними в діях, вчинках, мисленні.

Отже, на думку Г. Маркузе, стандарт, шаблон та одновимірність існування, що стали нормою для сучасної людини, не просто впливають на зміст поняття свободи у сьогоденному світі, а й ставлять питання про неможливість її реального існування за подібних умов. Проте автор не виносить остаточний вирок сучасній суспільно-політичній системі, він зазначає про необхідні для розвитку визвольних тенденцій умови, зокрема, наприклад, про свободу думки «в тому єдиному значенні, в якому тільки і може бути вільною думка в керованому світі, а саме: у значенні усвідомлення його репресивної продуктивності і абсолютної необхідності руйнування цього цілого» [1, с. 332]. Для виконання програми створення нового суспільства нам потрібні ініціативні суб'єкти, чия активність та усвідомленість дій попереджатимуть існуючу тотальність [6]. У цій ситуації, Критична Теорія, роботи Г. Маркузе та їхня інтерпретація щодо важливих подій та змін є надзвичайно важливою.

У якості висновку можна зазначити, що проблема технології як форми репресивного контролю та панування постає однією з ключових у роботах Г. Маркузе; до того ж він зробив великий внесок до розвитку питань щодо підкорення особи владному впливу, оскільки, вводячи і розвиваючи поняття «одновимірного мислення та поведінки», «конформізму», «технологічної раціональності» та «репресивного придушення», він виступає фактично одним з основоположників розгляду концептів «добровільного рабства» та «прагнення до підкорення» як характерних для сучасного суспільства. Саме в подальшому аналізі вищеназваних феноменів у працях інших представників зарубіжної політичної думки 30-70-х років ХХ століття та їх порівнянні із аналогами, розкритими Г. Маркузе, можуть полягати *перспективи подальших розвідок* у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе. – М., 1994. – 368 с.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда / Г. Маркузе. – К., 1995. – 352 с.
3. Оруэлл Дж., 1984: Роман (пер. с англ. В. Гольшера); Скотный двор: Сказка-аллегория (пер. с англ. Л. Беспаловой) / Дж. Оруэлл. – М.: АСТ, 1998. – 368 с. – (Мировая классика).
4. Самардак М. «Одномерна людина» Герберта Маркузе в контексті соціальної філософії Франкфуртської школи / М. Самардак // Вісник Житомирського університету. – 2000. – № 5. – С. 7-11.

5. Философия XX века: учебное пособие / В.И. Добрынина, В.С. Грехнев, В.В. Добрынин, Н.Н. Лысенко и др. – М.: ЦИНО общества «Знание» России, 1997. – 283 с.
6. Christian Fuchs, On the Topicality of Selected Aspects of Herbert Marcuse's Works: [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://cartoon.iguw.tuwien.ac.at/christian/marcuse/marcuseENG.html>.
7. Douglas Kellner, From 1984 to One-Dimensional Man: Critical Reflections on Orwell and Marcuse: [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell13.htm>.

Рецензенти: Іванов М.С., д.політ.н., професор;
Громадська Н.А., к.політ.н., в.о. доцента.

© Соловйова А.С., 2010

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2009 р.